

СТВОРЕННЯ СИСТЕМИ ІДЕОЛОГІЧНОГО КЕРІВНИЦТВА ТА КОНТРОЛЮ ЗА ВИДАВНИЧОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ В УСРР-УРСР В 30-ТІ РР. ХХ СТ.

Аналізується процес формування системи ідеологічного керівництва та контролю за видавничою діяльністю в Радянській Україні в 1930-ті рр.

Ключові слова: *видавнича справа, Головне управління у справах літератури і видавництва, Головліт, ідеологізація, Комітет у справах друку, Народний комісаріату освіти, Укрголовліт, цензура друку.*

В 1930-ті рр. сформувалась державна цензурна система, у межах якої здійснювався систематичний нагляд та контроль за всіма видами друкованої продукції, який ретельно вивчався на предмет її відповідності ідеологічній політиці держави.

Принципи роботи цензурних органів та функції і форми цензурного контролю радянської України знайшли відображення у вітчизняній історіографії. Зокрема, аналізу напрямків роботи цензурного апарату та документів, на основі яких здійснювались всі цензурні функції присвятив свою роботу В.А. Батюх [1]. Специфіку ідеологічного контролю за видавництвами, літературою, творчістю письменників показує Т.А.Стоян [8]. О.О. Каракоз розкриває методи та засоби бібліотечної цензури [6].

Метою даної статті є аналіз процесу створення адміністративно-бюрократичної системи ідеологічного керівництва та контролю за видавничою справою в Радянській Україні в 1930-ті рр.

Соціалістична реконструкція сільського господарства, тобто його примусова масова колективізація, адміністративно-територіальна реформа та загалом сталінська модернізація соціально-економічних відносин зумовили реорганізацію структурно-функціональних основ органів політичної цензури, яка здійснювала ідеологічне забезпечення соціально-економічних перетворень у суспільстві шляхом керування літературним процесом, видавничою справою, мистецтвом [8, с.123].

20 травня 1930 р. розпочалася реорганізація центрального апарату Наркомосу УСРР. Яка завершилася створенням сектора мистецтв та сектора літконтролю [14, арк.19]. 22 червня 1930 р. Раднарком УСРР визначив основні завдання НКО УСРР, серед яких було керування і забезпечення розвитку літератури і мистецтв та організація «контролю за всією видавничою діяльністю» [14, арк.27-28]. Станом на 15 липня 1930 р. ще збереглося Управління в справах літератури та видавництв з відповідною структурою: контрольний відділ, політконтролери, політредактори різної літератури, політконтролер митниці. Райліти користувалися короткою інструкцією з охорони державних таємниць у пресі, надісланою до них в серпні 1930 р., якою заборонялося друкувати інформацію про методи боротьби з «бандитськими та контрреволюційними наскоками на державні установи», про страйки, масові

антирадянські маніфестації, «куркульські виступи». «окремі терористичні акти куркульства», про «адміністративні висилки соціально-небезпечного елемента як масових, так і одиничних», а також про самогубства на ґрунті безробіття та голоду [4, с.284].

Для зручності контролю доведено до крайніх, майже абсурдних меж централізацію книговидавання [5, с.410]. Відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УСРР від 21 серпня 1930 р. було утворено Державне видавниче об'єднання УСРР (ДВОУ), якому підпорядковано всі головні видавництва [7, с.75].

У вересні 1930 р., враховуючи «перебудову видавничої справи, зростання преси, радіомовлення, а також поліпшення контролю за ними», відбулась її реорганізація Головліту та проведено реорганізацію всіх республіканських Головлітів. Ініціатором реорганізації виступило політбюро ЦК ВКП(б). Головліт звільнявся від оперативного попереднього перегляду друкованої продукції «як з точки зору політико-ідеологічної, так і з військово-економічної» [4, с.94]. За ним закріпили інші функції: загальне об'єднання всіх видів цензури; керівництво та інспектування підлеглих органів і уповноважених; подальший контроль за літературою з політико-ідеологічної та військово-економічної точок зору; дозвіл та заборона видань і видавництв; підготовка правил та розпоряджень для забезпечення вимог партії і уряду в галузі цензури; розгляд скарг; формування переліку інформації, яка становить державну таємницю; написання оглядів літератури з викладом її напрямів; притягнення до відповідальності винних за порушення вимог Головліту та його органів «у галузі цензури»; подання на затвердження НКО редакторів і складу редколегій періодичних видань. Основною ланкою у галузі попереднього контролю за літературою, радіомовленням тощо було обрано «інститут уповноважених» при видавництвах і редколегіях. Концептуально діяльність літконтролю переносилася на оперативний контроль за видавництвами, друкарнями, інструктування співробітників райлітів. Передбачалося зміцнення впливу на роботу видавництв, які входили до складу ДВОУ, створення при секторі літконтролю ради з представників робітників різних галузей, письменників, бібліотек [9, арк.36].

Адміністративна реформа, внаслідок якої з'явилися райони, вимагала збільшення штату як центрального апарату, так і місцевого (райлітів і міськлітів). У березні 1931 р. райліти були у 108 адміністративних одиницях, а з 31 штатної одиниці сектора літконтролю працювало лише 12 літконтролівців [11, арк.21]. Такі видавництва, як «Радянська школа», «Пролетар», «Техвидав», «На варті», «Український робітник», «Радянський селянин» не мали уповноважених літконтролю [11, арк. 2].

13 червня 1931 р. сектор літконтролю, який очолював А.Лиханський, встановив порядок цензурного перегляду книжкової продукції його уповноваженим при видавництвах [11, арк. 2]. Згідно з цим порядком, уповноважений брав черговий номер дозволу на друк книги у секторі літконтролю, а на її випуск мав власний порядковий номер. Книги рецензувалися, переглядалися уповноваженими. Після його висновку видавався

дозвіл на друк обов'язкового (сигнального) примірника. 18 серпня 1931 р. ВУЦВК видав постанову «Про затвердження типових штатів РВК та міськрад УСРР», відтак функції літконтролю покладалися на райліти, але згідно з розпорядженням НКО УСРР від 23 червня 1931 р. їх обов'язки виконували райвно, які відповідали за роботу літконтролю на місцях [13. арк.80]. Так, з 1930 року республіканським Головлітам надавалося право на відкриття видавництва і здійснення контролю за ними.

У 1931 р. відбулася чергова реорганізація системи Головліту [8, с.125], яка розпочалася після затвердження Раднаркомом РСФРР 3 червня 1931 р. положення «Про головне управління у справах літератури і видавництва РСФРР (Головліт) та його місцеві органи». У новому Положенні про Головліт СРСР його функції були розширені аж до каральних. Головліт збільшив спектр попереднього і наступального контролю, включаючи раніше позацензурні видання Комінтерну та академічні видання – відтепер все це підлягало суворому цензуруванню. Головліт набув необмеженого права притягувати до відповідальності осіб, що порушували його правила та вимоги [3, с.30]. Таким чином, і перед Головлітом УСРР ставилось нове завдання: бути не лише цензурною установою, а й репресивним органом.

ВУЦВК та РНК УСРР розробили аналогічне положення, яке мало назву «Устава про головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи». Цим положенням скасовувалося положення про ЦУД УСРР від 29 серпня 1922 р. та «в складі НКО УСРР організується Головне управління в справах літератури та видавництва (Укрголовліт), щоб здійснювати усі види політико-ідеологічного, військового й економічного контролю над призначеними до оголошення або поширення творами друку, рукописами, книжками, плакатами, картинами тощо». Укрголовліт здійснював керівництво над своїми місцевими органами та уповноваженими, перевіряв їх роботу, здійснював політико-ідеологічний контроль за випуском літератури, конфісковував видання, видавав дозволи на відкриття видавництв та періодичних видань, на завезення «чужоземної» літератури, складав списки заборонених до видання творів, притягав до відповідальності осіб, які порушували вимоги органів цензури. В містах і районах запроваджувалась посада інспектора літконтролю. А за її відсутності організацією літконтролю займалися відповідні відділи народної освіти. Інспекторів літконтролю призначав Наркомос за поданням Укрголовліту. Попередній контроль Укрголовліт здійснював через його уповноважених при видавництвах, редколегіях та редакціях періодичних видань, друкарнях та ін. Видавництва призначали політредакторів, які виявляли «шкідливу літературу» та інформували Укрголовліт, який мав право контролю як «над усією продукцією, так і над окремими видами літератури, що їх видають державні видавництва» [10, арк.34-36].

5 квітня 1931 р. була видана особлива постанова ЦК ВКП(б), в якій окреслювалось коло питань, на які органи цензури повинні були звернути пильну увагу під час попереднього контролю. Такий «Перелік...» охоплював усі сфери життя: армію, розвідку і контррозвідку, органи правопорядку, промисловість,

сільське господарство, зв'язок, транспорт, охорону здоров'я, культуру, мистецтво та ін. Складався він не Головлітом України, який не мав належних знань і компетенції в окремих галузях, а самими відомствами – різними міністерствами, комітетами, управліннями [2, с. 13].

Вже в серпні 1931 р. в постанові РНК УСРР та ВУЦВК «Про затвердження статуту про Головне управління в справах літератури та видавництва і його місцеві органи» зазначалось, що на Головліт України покладалось завдання «розробляти спільно з відповідними урядництвами» перелік відомостей, що складали державні таємниці і не підлягали розголошенню [12, арк. 25]. Укрголовліт почав виступати в ролі контролюючого органу. Він міг дозволити до друку тільки ті матеріали, які мали відповідні візи керівників відомчих органів. Натомість останні щомісячно надсилали до Управління перелік відомостей, що являються державною таємницею. Як зазначає Б. Денисов, в переважній більшості випадків до секретних відомостей включали все те, що могло б викликати в народі різні розмови та незадоволення керівництва [1, с. 219]. Категорично заборонялося видавати твори, які проводили агітацію проти радянської влади, розголошували державні таємниці. Викликали національну ворожнечу, збуджували релігійний фанатизм, мали порнографічний характер. На книгах та інших друкованих творах мала бути віза Укрголовліту. Від його політичного контролю звільнялися видання Комінтерну, партійних органів та ВУАН, але головлітівська цензура мала забезпечувати охорону державних таємниць, тобто нагляд за ними залишався [8, с.126].

При видавництвах уповноваженим Головліту вважався його директор, котрий повинен був мати одного заступника, зайнятого «виключно питаннями політконтролю і фактично керуючого всією групою політредакторів видавництва». Директор видавництва, його заступники, політредактори відповідали перед судом та партійними органами за «пропуск до друку антирадянських видань або матеріалів, які мають таємний характер» [4, с.286]. Політредактор писав «мотивований відзив» на той чи інший рукопис, підкреслюючи місця для вилучення тексту, обґрунтовуючи його доопрацювання або заборону. Він відповідав перед судом та партійними контрольними органами, якщо видрукуваний твір мав «політично та ідеологічно шкідливі моменти», не зазначені редактором. Його відзив затверджував уповноважений Головліту, а коли їхні думки та оцінки стосовно твору співпадали, тоді політредактор підписував дозвіл на друк рукопису. При видавництвах були спецуповноважені Головліту, які співпрацювали з їх «головлітівською групою» [8, с. 127].

Після постанови РНК УСРР від 8 січня 1932 р. юридичної чинності набув Комітет у справах друку (КСД) при РНК УСРР [18, арк. 1]. Основним функціональним завданням КСД була концентрація видавничої справи, преси та редакції книг, здійснення фінансово-господарського контролю за поліграфічними установами [8, с. 98]. Звісно, діяльність КСД при РНК УСРР не обмежувалася лише фінансово-господарськими питаннями, а також стосувалася адміністративно-регулятивних і контрольних функцій [8, с. 99]. КСД при РНК УСРР, особливо після реорганізації ДВОУ наприкінці 1931 р., розглядав та

реєстрував статути видавництв, які залишали об'єднання та ставали самостійними господарськими одиницями. Він реєстрував статут кооперативного видавничого товариства «Плужанин», Всеукраїнського художнього видавництва Асоціації художників Червоної України (АХЧУ) [17, арк. 6]. Реєструючи статут кооперативного видавництва Рух», чиновники КСД при РНК УСРР залишили програмне завдання об'єднання: «сприяти розвиткові соціалістичних елементів української культури» [17, арк. 59]. Накази КСД мали категорично-бюрократичний стиль, від яких залежало бути чи не бути видавництву: «затвердити», «розробити», «закінчити», «встановити», «скласти», «проробити основні методологічні вказівки» [15, арк. 10-17]. Положення про КСД дозволяло йому планувати та регулювати виробничу діяльність всіх державних, кооперативних і громадських видавництв, які розповсюджували періодичну пресу та друковані періодичні видання, наглядати за роботою приватних підприємств, що видавали та продавали друковані твори, готувати кадри та напрацьовувати проекти постанов, забезпечувати виробничо-фінансову діяльність РАТАУ. Положення залишило за КСД право «...давати дозвіл на відкриття і ліквідацію державних та громадських видавництв республіканського значення» та «...випуск нових періодичних видань» [8, с.100]. 8 березня 1933 р. постановою РНК УСРР Комітет у справах друку при РНК УСРР був ліквідований, а його повноваження покладені на спеціальне бюро Держплану УСРР [8, с.101].

З 1932 роком пов'язують початок нового етапу у справі цензури, який, за аналогією з репресивними процесами в інших галузях суспільного життя, називають «цензурним терором» [19, с.172-173]. Розпорядженням РНК СРСР від 13 травня 1932 року було ухвалено створити спеціальні контрольні пости, прикріпивши їх до республіканських комітетів у справах друку [16, арк.27]. 7 лютого 1932 року був затверджений новий склад Комітету у справах друку при РНК УСРР. 4 липня 1932 р. П.В. Мальцов розповсюдив довідку «Про порядок здійснення Головлітом попереднього контролю», яка виконувала функцію інструкції. В ній зазначалося, що «Головліт здійснює попередній контроль через відповідні свої органи (уповноважених). За чинним порядком згадані уповноважені мають приймати від видавництва рукописи, малюнки тощо для здійснення попереднього контролю лише за умовою, що відповідну роботу попередньо схвалено видавництвами до видання та після цілковитої редакційної обробки її видавництвом. Втручатися у взаємини між автором та видавництвом Головліт має лише порядком нагляду, здійснюваного щоразу з окремої ініціативи – власної Головліту та його органів, доручення від наркома освіти, самого автора або звертання видавництва» [11, арк.130]. Фактично реалізовувався основний структурно-функціональний принцип реорганізації системи політико-ідеологічного контролю: відмова від адміністративно-командного регулювання роботи місцевих органів цензури та активізації їх діяльності на засадах децентралізації, самодіяльності і самовідповідальності низового апарату [8, с. 129].

Згідно циркуляру Головліту 1932 р. було реорганізовано принципи і форму здійснення попереднього контролю: уповноважені Головліту при

видавництвах мали працювати як постійні політредактори. Наприкінці листопада 1932 р. з'явилися «Тимчасові вказівки про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві». Ця інструкція стосувалася роботи літературної групи цензорів, що працювали у видавництвах. В ній викладено механізм та послідовність цензурного перегляду та визначено права і обов'язки спецуповноваженого Головліту, номенклатурна посада якого раніше не фігурувала в штатному розписі. «Спецуповноважений, перевіривши оригінал з свого погляду після того, як оригінал уже схвалено політредактором, фіксує свою згоду на друк оригіналу, ставлячи свою печатку на останній сторінці рукопису». Обов'язки директора-уповноваженого стосувалися завершальної стадії проходження рукопису. «Директор уповноважений, одержуючи оригінал, перевіряє: чи пройшов порядок мовного, художнього, технічного редагування; належно проконтрольований та оформлений відповідним політредактором та спецуповноваженим та вимогам Головліту; читає рецензію та висновок відповідного політредактора; літредактора – дозвіл на друк; підписує картку попереднього дозволу». Політредактори виконували штатні обов'язки, а уповноважений не мав права розголошувати рецензію та висновки політредактора, але міг замовити іншу рецензію. Директор-уповноважений не доручав здійснення політико-ідеологічного контролю оригіналу іншому політредактору, крім того, якого це безпосередньо стосувалося згідно з розподілом функцій. Конфлікти між уповноваженими і директором розглядав Головліт [8, с.131].

23 січня 1933 р. Головліт надіслав всім начальникам облітів та редакторам видавництв «Додаток до «Тимчасових вказівок про роботу директора-уповноваженого Головліту та політредакторів при видавництві», яким упорядкував деякі обов'язки номенклатури. За правильність рецензії та її сумлінність відповідав політредактор. «Матеріали дозволу, тобто рецензії, підписані відповідальним політредактором («сині бланки») разом з картками попереднього дозволу («білі картки»), підписаними директором-уповноваженим та за його особистим розпорядженням, регулярно раз на шестиденку пересилаються до політредактора Головліту». Також постійно скликалися наради уповноважених, які отримували «вказівки». Розпорядження Головліту з позначкою «Не підлягає оголошенню», які офіційно мати назву «постанови», видавали ВУЦВК та РНК УСРР [8, с.132].

Після ліквідації ДВОУ в 1934 р. ідеологічний контроль партійних органів ще більше посилювався, зведено до мінімуму видавничу діяльність на місцях [5, с.410].

Неодноразово змінювалась та «вдосконалювалась» й структура Головліту та підпорядкованих йому місцевих інстанцій. Так, в Положенні 1938 р. у складі Головліту передбачена організація 15 відділів та детально розписані їх завдання і дії. Одні з них мали суто функціональний характер: відділ охорони військових таємниць (йому надавалась першочергова увага – він підпорядковувався безпосередньо керівнику Головліту), відділи контролю за надходженням іноземної літератури, видовищами та радіомовленням, попереднього і наступного контролю, відділи по вилученню заборонених творів друку та

мистецтва, інспекторський, кадровий, таємний. Інші – галузевий: відділи контролю за соціально-політичною літературою, художньою, науково-технічною, сільськогосподарською та ін. [3, с. 33].

Так більшовицький уряд вибудував власну систему контролю над культурним та інтелектуальним життям суспільства. Як зазначає Ю. Шаповал: система більшовицької влади була породжена самим характером більшовицької влади, її перманентним антидемократизмом, її перверсивним прагненням мати цілковиту монополію на істину [19, с.157]. Тоталітарний режим впроваджувався за допомогою насильницьких методів, які були основними елементами диктатури пролетаріату. А одним із засобів тотального контролю над культурним життям країни стала цензура, заснована на комуністичній ідеології, запровадження якої відбувалось з небувалою інтенсивністю та жорстокістю. В результаті, це призвело до тоталітаризації та ідеологізації усіх сфер суспільного життя, які гальмували процес становлення демократичних основ, на яких формується громадянське суспільство [6, с.30].

Отже, в 1930-ті рр. була створена система ідеологічного керівництва та контролю за видавничою діяльністю. Ідеологічний контроль здійснювали партійно-державні органи та інститути цензури (сектор літконтролю при НКО, Головліт, Укрголовліт, Комітет у справах друку), які розробляли і поширювали державні програми, цензурні циркуляри, спеціальні інструкції, положення, що визначали головні напрямки видавничої роботи. Було сформовано систему заборон та обмежень прав громадян в отриманні потрібної інформації, яка подавалась дозовано. Згідно партійних настанов та вказівок, обмежувалося поширення серед населення інформації, яка визнавалась керівними та цензурними органами небажаною чи шкідливою й загрожувала інтересам комуністичної ідеології. Як державний інститут, цензура створила налагоджену систему контролю за всіма інформаційними процесами, в тому числі й видавничою справою.

Література

1. Батюх В. Політична цензура 1920-х – 1930-х рр. в Україні: функції, форми та нормативне забезпечення./В. Батюх//Український історичний збірник. – Вип. 9. – 2006. – С. 211-222.
2. Блюм А.В. Министерство правда. Цензура: происхождение видов/А.В. Блюм//Новое время. – 2002. – № 22. – С. 12-18.
3. Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953./А.В. Блюм. – С.П., 2000. – 312 с.
4. История советской политической цензуры. Документы и комментарии/[Сост. Т.М. Горяева]. – М., 1997. – 672 с.
5. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми/Я. Ісаєвич. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2002. – 520 с.
6. Каракоз О. Бібліотечна цензура в Україні в двадцяті роки ХХ століття./О. Каракоз//Вісник книжкової палати. – 2004. – №11. – С.29-33.
7. Молодчиков О.В. Книга радянської України/О.В.Молодчиков. – К.: Політвидав, 1974. – 176 с.
8. Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр./Т.А. Стоян. – К.: Академія праці і соціальних відносин Федерації профспілок України, 2010. – 480 с.

9. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВОВ України). – Ф. 166. – Оп. 9. – Спр. 1204 – 102 арк.
10. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 588 – 206 арк.
11. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 589. – 260 арк.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 590. – 87 арк.
13. ЦДАВОВ України. – Ф. 166. – Оп. 10. – Спр. 594 – 97 арк.
14. ЦДАВОВ України. – Ф. 539. – Оп. 8. – Спр. 242. – 26 арк.
15. ЦДАВОВ України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 111. – 131 арк.
16. ЦДАВОВ України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 117 – 116 арк.
17. ЦДАВОВ України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 181. – 120 арк.
18. ЦДАВОВ України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 300 – 19 арк.
19. Шаповал Ю.І. Україна ХХ ст.: Особи та події в контексті важкої історії./Ю.І. Шаповал – К.: Генеза, 2001. – 560 с.

Молоткина В. К. Создание системы идеологического руководства и контроля над издательской деятельностью в УССР в 30-е гг. XX ст.

В статье анализируется процесс формирования системы идеологического руководства и контроля за издательской деятельностью в УССР в 1930-е гг..

Ключевые слова: издательское дело, Главное управление по делам литературы и издательств, Главлит, идеологизация, Комитет по делам печати, Народный комиссариат образования, Укрглавлит, цензура печати.

Molotkina.V.K. The creation of a system of ideology management and control over publishing activity in USSR in 30th of XX century.

There is analyzed the process of developing of system of ideology management and control over publishing activity in USSR in 1930th.

Key words: publishing business, the main management in literature and publishing houses, Glavlit, ideology, publishing business' committee, Public commissariat of education, Ukrglavlit, censorship of printing.

Рецензент: Санжаров С.М., док. істор. наук, професор.

Стаття подана
15.03.2012